

निर्मल भारत अभियानांतर्गत ग्रामीण भागात
घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत
मार्गदर्शक सूचना.

महाराष्ट्र शासन

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग

शासन निर्णय क्रमांक: निर्मल २०१२/प्र.क्र. २७३ /पापु-१६

मंत्रालय

मुंबई-४०० ०३२

तारीख: २१ ऑगस्ट ,२०१३

वाचा

१) केंद्र शासनाचे पेयजल व स्वच्छता मंत्रालय, निर्मल भारत अभियानाच्या मार्गदर्शक सूचना जुलै २०१२

२) शासन निर्णय क्रमांक: क्र. संस्व. २०१०/ प्र.क्र. २४३ / पापु-१६, दि. ३ जानेवारी, २०११.

प्रस्तावना

केंद्र पुरस्कृत निर्मल भारत अभियान अंतर्गत ग्रामीण भागातील जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे हे उद्दिष्ट आहे. यासाठी घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन हा महत्वाचा घटक आहे. निर्मल भारत अभियानाच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये सुधारणा करून त्यामध्ये “घनकचरा व सांडपाणी यांचे व्यवस्थापन” या घटकांतर्गत केंद्र शासनाने काही बदल केले आहेत. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या घटकाची पुर्नरचना करण्यात आली असून ग्रामपंचायतींना घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाचे शाश्वत प्रकल्प राबविणे शक्य व्हावे यासाठी ग्रामपंचायतींना कुटुंबांच्या संख्येवर आधारित अर्थसहाय्य करण्यात येणार आहे.

२. या अनुषंगाने अंमलबजावणी यंत्रणेकरीता मार्गदर्शन सूचना निर्गमित करणे आवश्यक आहे. या विषयातील तज्ज्ञ, संबंधित अधिकारी/कर्मचारी यांनी केलेल्या सूचना विचारात घेऊन घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्याबाबतचा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन होता. याबाबत संदर्भ क्र.२ चा शासन निर्णय अधिक्रमित करून पुढीलप्रमाणे सूचना निर्गमित करण्यात येत आहे.

शासन निर्णय

३. केंद्र शासनाने निर्मल भारत अभियानाच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या घटकाचा समावेश केला आहे. केंद्र व राज्याचा हिस्सा ७०:३० असा राहणार असून लाभार्थी हिस्सा असणार नाही. ग्रामपंचायतींना कुटुंब संख्येवर आधारित अर्थसहाय्य करण्यात येणार आहे. १५० पर्यंत कुटुंबसंख्या असलेल्या ग्रामपंचायतींसाठी रु.७ लक्ष, ३०० पर्यंत कुटुंब असलेल्या ग्रामपंचायतींना रु.१२ लक्ष, ५०० पर्यंत कुटुंब असलेल्या ग्रामपंचायतींकरिता रु.१५ लक्ष आणि ५०० पेक्षा जास्त कुटुंब असलेल्या ग्रामपंचायतींना रु.२० लक्ष अनुज्ञेय आहेत. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी, निर्मल ग्राम दर्जा प्राप्तीचे उद्दिष्ट ठरवण्यात आलेल्या किंवा पूर्वीच निर्मल ग्राम पूरस्कार प्राप्त झालेल्या ग्रामपंचायतींना प्राधान्य राहील.

आवश्यक असल्यास अतिरिक्त निधीची तरतुद ग्रामपंचायतीने करावयाची आहे.

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी केंद्र, राज्य व लाभार्थी हिस्सा खालीलप्रमाणे आहे.

केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा	लाभार्थी (ग्रामपंचायत) हिस्सा
७०%	३०%	०%

घनकचरा व सांडपाणी परिचालन - ठळक वैशिष्ट्ये

४. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या घटकांतर्गत कंपोस्ट खड्डे, गांझूळ खत निर्मिती, वैयक्तिक/सार्वजनिक बायोगॅस प्रकल्प, कमी खर्चाचे जलनिःस्सारण शोषनाली/खड्डे, सांडपाण्याचा पुनर्वापर आणि गृहगोलातील कचरा गोळा करणे, वेगळा करणे आणि त्यावर अंतिम प्रक्रिया करणे असे उपक्रम राबविता येतील. अशा प्रकल्पासाठी वार्षिक कृती आराखड्यामध्ये समावेश करून राज्य योजना मंजूरी समितीची (SSSC) मंजूरी घ्यावी लागेल. अशा प्रकल्पांचे परिक्षण, विकास व अंमलबजावणी करण्यासाठी व्यावसायिक संरक्षा/स्वयंसेवी संरक्षा यांचे सहाय्य घेता येईल. गट संसाधन केंद्र (BRC- पाणी व स्वच्छता) यांनी घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या प्रभावी, टिकाऊ व कमी खर्चिक पद्धतीचा अवलंब करण्यासंदर्भात ग्रामपंचायतींना सहकार्य करावे.

५. निवडलेल्या ग्रामपंचायतींनी ग्रामपंचायत क्षेत्रासाठी घनकचरा व सांडपाणी यांचे संपूर्ण व्यवस्थापनाचा बृहत आराखडा (मास्टर प्लॅन) तयार करावयाचा आहे. यामध्ये ग्रामपंचायतीने सार्वजनिकस्तरावरील उपाययोजनांसह घरगुती (वैयक्तिक) स्तरावरील उपाययोजनांचा समावेश करावयाचा आहे, तथापि घरगुती (वैयक्तिक) स्तरावरील उपाययोजनांसाठी अनुदान अनुज्ञेय राहणार नाही.

६. त्याचप्रमाणे या घटकांतर्गत सार्वजनिक स्तरावरील उपाययोजनांसाठी अनुज्ञेय असलेले अनुदान घनकचरा वाहतूकीसाठी तसेच सांडपाणी वाहून नेण्यासाठी खर्च करता येणार आहे. तथापि सदरील खर्च ग्रामपंचायतींनी, ग्रामपंचायत क्षेत्रासाठी घनकचरा व सांडपाणी यांचे संपूर्ण व्यवस्थापनासाठी तयार केलेल्या बृहत आराखड्याच्या (मास्टर प्लॅन) ३० % खर्चाच्या कमाल मर्यादित करावयाचा आहे. उर्वरित उपलब्ध अनुदान- ७०% घनकचरा व सांडपाणी यांच्या व्यवस्थापनाअंतर्गत अंतिम प्रक्रियेसाठीच अनुज्ञेय आहे. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनांतर्गत वाहतूकीसाठी उर्वरित निधी इतर योजनेतून खर्च करण्यात यावा किंवा आवश्यक असल्यास अतिरिक्त निधीची तरतुद ग्रामपंचायतीने करावी.

घनकचरा वाहतूकीसाठी तसेच सांडपाणी वाहून नेण्यासाठी वाहन खरेदीसाठीच्या अटी व शर्ती-

- ग्रामपंचायतींने यापूर्वी निर्मल भारत अभियानांतर्गत (पूर्वीचे संपूर्ण स्वच्छता अभियान) किंवा अन्य योजनेंतर्गत वाहन खरेदी केली असल्यास पुन्हा वाहन खरेदी अनुज्ञेय नाही.
- कुटुंबसंख्या २००० पर्यंत असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये स्वयंचलित वाहनाची खरेदी अनुज्ञेय नाही.

३. कुटुंबसंख्या २००० पेक्षा जास्त असलेल्या ग्रामपंचायतींमध्ये स्वयंचलित वाहनाची खरेदी अनुज्ञेय आहे. तथापि यासाठी ५०% खर्च ग्रामपंचायतीने करावयाचा असून उर्वरित ५०% खर्च निर्मल भारत अभियानांतर्गत करावयाचा आहे.
४. वाहतुकीसाठीचा निधी केवळ भांडवली खर्चासाठी अनुज्ञेय आहे. आवर्ती खर्चासाठी निधीचा वापर अनुज्ञेय नाही.
७. हा कार्यक्रम जिल्ह्यात यशस्वी होण्यासाठी ग्रामपंचायत निवडीच्या निकषाबाबत निकषाची प्रचार, प्रसिद्धीची मोहिम मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी त्यांच्यास्तरावर निर्मल भारत अभियानांतर्गत माहिती, शिक्षण व संवाद (IEC) या घटकासाठी अनुज्ञेय असलेल्या तरतुदीमधुन अदा करावी.

८. ग्रामपंचायत निवडीचे निकष

या घटकांतर्गत अनुदान प्राप्त करण्यासाठी ग्रामपंचायतींनी विवरणपत्र-अ मध्ये दर्शविल्यानुसार अर्ज सादर करावा. या निर्णयात विहित केलेल्या वेळापत्रकाप्रमाणे सर्व जिल्हा परिषदांनी प्रत्येक आर्थिक वर्षात गट विकास अधिकारी यांचेमार्फत ग्रामपंचायतीकडून अर्ज मागवावेत. तथापि वेगवेगळ्या मंजुर किंवा नियोजित प्रकल्पामध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाचे प्रकल्प सुरु असल्यास अशा ग्रामपंचायतीने अर्ज करू नयेत. प्राप्त झालेल्या सर्व अर्जाची तपासणी उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्राम पंचायत) यांनी करावी व त्याअनुषंगाने मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी निवडीबाबत निर्णय घ्यावा.

९. ग्रामपंचायतींची निवड पुढील निकषांवर करण्यात यावी.

अ.क्र.	बाब	निकष गुणदान	एकूण गुण
१	२	३	४
१	करवसुली	०-२०% =० २१-४०% =६ ४१-८०% =८ ८१-९९% =१५ १००% =२०	२०
२	संस्थात्मक शौचालय उपलब्धता (कायमस्वरूपी व सुस्थितीत)	ग्रामपंचायत कार्यालय (५ गुण) शालेय शौचालय (एकूण १० गुण) मुलींसाठी (५) मुलांसाठी (५)	२०

अ.क्र.	बाब	निकष गुणदान	एकूण गुण
		अंगणवाडी शौचालय (५ गुण)	
३	नदी काठच्या ग्रामपंचायती	लोकसंख्या ०-२,००० = १ २,००१-४,०००=२ ४,००१-१०,०००=४ १०,००१-१५,०००=८ १५,००१ च्या वर=१०	१०
४	वैयक्तिक शौचालयाची व्याप्ती.	६०-८०% =२० ८१-९९% =३० १००% / निर्मल ग्राम पुरस्कार ग्राम पंचायती = ४०	४०
५	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान विजेती ग्रामपंचायत	तालुका स्तर = ६ जिल्हा/विभाग = ८ राज्यस्तर = १०	१०
		एकूण गुण	१००

१०. या कार्यक्रमांतर्गत निवड केलेल्या ग्रामपंचायतीची निवड यादी जिल्हा परिषदेने तसेच पंचायत समिती कार्यालयाने सूचना फलकावर लावावी. तसेच गटविकास अधिकारी यांचेमार्फत ग्रामपंचायतींना त्यांची निवड झाल्याचे कळवावे. तसेच जिल्हा संकेतस्थळावरही ही यादी प्रसिद्ध करावी.

११. क्षमता बांधणी कार्यक्रम.

निर्मल भारत अभियानांतर्गत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन या घटकासाठी ग्रामपंचायतीची निवड झाल्यावर विविध उपाययोजना अंमलात आणण्यासाठी सर्वेक्षण, कृती आराखडा, अंमलबजावणी, संनियंत्रण, मुल्यांकन व देखभाल दुरुस्ती या प्रक्रिया आवश्यक आहेत. त्यासाठी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्रामपंचायत या स्तवरावर क्षमता बांधणी करावी करावी लागणार आहे. जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी क्षमता बांधणीसाठी प्रशिक्षणाचा सविस्तर आराखडा तयार करावा. प्रशिक्षणासाठी मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी मुख्य संसाधन केंद्रांचे सहाय्य घ्यावे व प्रशिक्षण आराखड्याची अंमलबजावणी करावी.

१२. प्रशिक्षणासाठी प्रामुख्याने पुढील घटक विचारात घ्यावे:-

- अ) उप अभियंता / शाखा अभियंता / कनिष्ठ अभियंता पाणी पुरवठा.
- ब) विस्तार अधिकारी (पंचायत)
- क) सरपंच /ग्रामसेवक/ ग्रामपंचायतीचे सदस्य/ ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीचे सदस्य/ ग्राम पंचायतीचे पाणी पुरवठा कर्मचारी.

१३. ज्या ग्रामपंचायतीची या घटकांतर्गत निवड झाली आहे, त्यांनी घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाबाबत घ्यावयाच्या उपाययोजनांबाबत बृहत आराखडा (मास्टर प्लॅन) तयार करताना सार्वजनिक स्तरावरील उपाययोजना तसेच घरगुती (वैयक्तिक) स्तरावरील उपाययोजना त्याच्या अंदाजपत्रकासह विचारात घ्याव्यात. गावात तयार होणारा घनकचरा व सांडपाणी यांचे आरोग्यप्रद व्यवस्थापन होणे गावाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. या व्यवस्थापनासाठी गावामध्ये समुचित कमी खर्चाची तंत्रज्ञाने वापरावी लागतील. बृहत आराखडा व गाव नकाशा तयार करताना परिस्थितीनुसार विवरणपत्र-ब मध्ये दर्शविलेली तंत्रज्ञाने लक्षात घेऊन नियोजन करावे. नमुना आराखडा विवरणपत्र दु क प्रमाणे आहे.

१४. ग्रामसभेची बृहत आराखड्याला मान्यता घेऊन तसा ठराव पारित करून प्रस्ताव (आराखडा/अंदाजपत्राका सह) गट विकास अधिकारी यांचेकडे पाठवावा.

१५. तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठीचा प्रस्ताव (बृहत आराखडा/अंदाजपत्राका सह) उप अभियंता, पाणी पुरवठा यांच्याकडे गट विकास अधिकारी यांनी पाठवावा. उप अभियंता, पाणी पुरवठा यांनी प्रस्ताव प्राप्त झाल्यांनतर बृहत आराखड्याची (अंदाजपत्रकासह) तांत्रिक तपासणी करावी व योग्य प्रस्ताव शिफारशींसह जिल्हा परिषदेच्या पाणी पुरवठा विभागाच्या कार्यकारी अभियंता यांना पाठवावा. कार्यकारी अभियंता, पाणी पुरवठा विभाग यांनी या प्रस्तावास तांत्रिक मान्यता देऊ उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रांपंचायत विभाग) यांचेकडे पाठवावा. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (ग्रांपंचायत विभाग) यांनी या प्रस्तावास मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचेकडून प्रशासकीय मान्यता देण्याची कार्यवाही त्वरित करावी.

१६. अंमलबजावणी व देखभाल दुरुस्ती

या घटकांतर्गत योजनांची अमंलबजावणी व योजना पूर्ण झाल्यावर त्यांची देखभाल दुरुस्ती ग्राम पंचायत / ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समित्या करतील. योजनांच्या देखभाल दुरुस्तीसाठी केंद्र / राज्य शासनाकडून कोणतेही अनुदान दिले जाणार नाही. अंमलबजावणी करताना संबंधीत ग्राम पंचायतीने / ग्राम पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीने जिल्हा परिषद लेखा संहितेमध्ये विहित केल्याप्रमाणे निविदा प्रक्रियेचा अवलंब करावा.

१७. निधी उपलब्धता व वितरणाचे टप्पे

जिल्हा परिषदेने गट विकास अधिकारी यांचेमार्फत ग्राम पंचायतींना पुढीलप्रमाणे निर्मल भारत अभियानांतर्गत उपलब्ध निधीतून अनुदान वितरीत करावे. या घटका अंतर्गत केंद्र व राज्य शासनाच्या हिश्याचे अनुदान ग्रामपंचायतींना पुढीलप्रमाणे ३ हप्त्यात वितरीत करावे.

अ.क्र.	बाब	निकष गुणदान	एकूण गुण
१	प्रथम	४०%	प्रशासकीय मान्यता दिल्यानंतर अग्रीम
२	दुसरा	४०%	प्रथम हप्त्याच्या ८०% खर्च झाल्याचा मुल्यांकन दाखला उप अभियंता, ग्रा.पा.पु. पंचायत समिती यांनी दिल्यानंतर.
३	तिसरा	२०%	अंतिम मुल्यांकन दाखला उप अभियंता, ग्रामिण पाणी पुरवठा, पंचायत समिती यांचेकडून प्राप्त झाल्यावर

१८. घरगुती (वैयक्तिक) स्तरावरील उपाययोजनांसाठी केंद्र/राज्य शासन यांचेकडून कोणतेही अनुदान दिले जाणार नाही. घरगुती स्तरावरील उपाययोजनांसाठी वैयक्तिक कुटुंबाला किंवा दोन ते तीन कुटुंबाला मिळून ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नातून अनुदान देण्यचा निर्णय ग्रामपंचायती घेऊ शकतील, तसा उल्लेख ग्रामपंयातीने बृहत आराखऱ्यात नमूद करावा.

१९. तांत्रिक सहाय्य व संनियंत्रण

घनकचरा व सांडपाणी या घटकाचा समावेश निर्मल भारत अभियानांतर्गत असल्यामुळे सदरील अभियानासाठी विहित असलेल्या संस्थीय रचनेमार्फत म्हणजेच जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्या नियंत्रणाखालील जिल्हा पाणी व स्वच्छता कक्षाने या घटकांतर्गत अंमलबजावणी /सनियंत्रण व मुल्यमापन करावे. मात्र सदरील कामाच्या तांत्रीक (एम.बी. रेकॉर्डिंग सहीत) ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद यांचे सहाय्य घेण्यात यावे.

२०. वेळापत्रक

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थानाअंतर्गत उपाययोजनांची ग्रामपंचायतींची मागणी, तांत्रिक तपासणी, बृहत आराखडा, तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता, अंमलबजावणी इत्यादीचे वेळापत्रक पुढीलप्रमाणे राहील.

टप्पा	कार्यवाही	विहित कालावधी
१	२	३
नियोजन टप्पा	ग्रामपंचायतीने अर्ज सादर करणे	३० एप्रिल पर्यंत
	ग्रामपंचायतींची निवड करणे	१० मे पर्यंत
	तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता देणे	३० जुन पर्यंत
अंमलबजावणी टप्पा	उपाययोजनांची निविदा प्रक्रिया पूर्ण करणे.	ऑगस्टपर्यंत
	प्रत्यक्ष कामास सुरुवात	सप्टेंबर
	काम पूर्ण करणे	जानेवारीपर्यंत
बर्हीगमन टप्पा	उपाययोजनांची देखभाल दुरुस्ती सुरु	फेब्रुवारी

२१. कृती आराखड्यामध्ये सामाविष्ट मान्य योजना एका वर्षात पूर्ण करणे अपेक्षित आहे. तथापि, कृती आराखड्यातील मान्य योजना एका वर्षात पूर्ण करणे शक्य नसल्यास पुढील वर्षाच्या कृती आराखड्यामध्ये आपोआप प्रगतीपथावरील योजना म्हणून समाविष्ट होतील.

२२. तथापि संपुर्ण स्वच्छता अभियानातील कामे अपुर्ण असल्यास त्यांना संपुर्ण स्वच्छता अभियानातील तरतुदीनुसार म्हणजेच केंद्र व राज्य शासनाचे अनुक्रमे ६०% व २०% अर्थसहाय्य मंजुर करण्यात येईल व ग्रामपंचायतीचा हिस्सा २०% राहील.

सदर शासन निर्णय नियोजन विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र. १०/१४४३ दि.६.३.२०१३ अन्वये प्राप्त मान्यतेनुसार व वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र.४५४/व्यय-३ दि.२६.७.२०१३ अन्वये प्राप्त मान्यतेनुसार निर्गमित करण्यात येत आहे.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेताक २०१३०८२११७४४११०४२८ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

उपसचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

- १) मा. राज्यपाल महोदयांचे सचिव.
- २) मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव.
- ३) मा. उपमुख्यमंत्री यांचे सचिव.
- ४) सर्व मा. मंत्री महोदयांचे खाजगी सचिव
- ५) सर्व मा. राज्यमंत्री महोदयांचे खाजगी सचिव
- ६) विधानसभा व विधान परिषदेचे सर्व सदस्य.
- ७) महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय. मुंबई.
- ८) विभागीय आयुक्त, सर्व.
- ९) संचालक/अतिरिक्त संचालक, वासो, सिबीडी बेलापूर.
- १०) जिल्हाधिकारी तथा सदस्य सचिव, जिल्हा नियोजन समिती, सर्व.
- ११) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, सर्व. यांना विनंती करण्यात येते की, त्यांनी सदर आदेश सर्व ग्रामपंचायतींच्या निर्दर्शनास आणावेत.

- १२) उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (पंचायत), जिल्हा परिषद, सर्व.
- १३) नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १४) वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १५) पाणी पुरवठा विभागातील सर्व पर्यवेक्षीय अधिकारी व सर्व कार्यासने.
- १६) निवड नस्ती, पापु-१६.

शासन निर्णय क्रमांक निभाआ २०१२/प्र.क्र. २७३ / पापु-१६, दि. २१ ऑगस्ट, २०१३.

विवरणपत्र-अ

अर्जाचा नमुना

क्रमांक -----

ग्रामपंचायत -----

पंचायत समिती -----

जिल्हा परिषद -----

दिनांक -----

प्रति,

मा. मुख्य कार्यकारी अधिकारी ,

जिल्हा परिषद,

[मार्फत:- गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती -----]

विषय :- घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडा तयार करण्यासाठी निर्मल भारत अभियानांतर्गत उपलब्ध निधितून अनुदान प्राप्त करण्यासाठी अर्ज.

मा. महोदय,

----- या ग्रामपंचायतीसाठी घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडा तयार करण्यासाठी निर्मल भारत अभियानांतर्गत उपलब्ध निधितून अनुदान प्राप्त करण्यासाठी अर्ज करण्यात येत आहे.

२. या कार्यक्रमांतर्गत अनुदान प्राप्त करण्यासाठी जे निकष विहीत केले आहेत त्या निकषांबाबतची माहिती पुढील प्रमाणे आहे.

अ.क्र.	बाब	निकष गुणदान	एकूण गुण
	२	३	४
	करवसुली	०-२०% =० २१-४०% =६ ४१-८०% =८ ८१-९९% =१५ १००% =२०	२०
	संरथात्मक शौचालय उपलब्धता (कायमस्वरूपी व	ग्रामपंचायत कार्यालय (५ गुण) शालेय शौचालय (एकूण १० गुण) मुलींसाठी (५) मुलांसाठी (५)	२०

सुस्थितीत)	अंगणवाडी शौचालय (५ गुण)	
नदी काठच्या ग्रामपंचायती	लोकसंख्या ०-२,००० = १ २,००१-४,०००=२ ४,००१-९०,०००=४ ९०,००१-९५,०००=८ ९५,००१ च्या वर=१०	१ ०
वैयक्तिक शौचालयाची व्याप्ती.	६०-८०% =२० ८१-९९% =३० १००%/निर्मल ग्राम पुरस्कार ग्राम पंचायती = ४०	४ ०
संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान विजेती ग्रामपंचायत	तालुका स्तर = ६ जिल्हा/विभाग = ८ राज्यस्तर = १०	१ ०
	एकूण गुण	१ ००

असे प्रमाणीत करण्यात येते की, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी अन्य योजनेतून निधी उपलब्ध नाही.

स्वाक्षरी

ग्रामसेवक

उपरोक्त बाबींची ग्रामपंचायत अभिलेखानुसार तपासणी केली आहे.

स्वाक्षरी

विस्तार अधिकारी

पंचायत समिती

शासन निर्णय क्रमांक निभाऊ २०१२/प्र.क्र. २७३ / पापु-१६, दि. दि. २१ ऑगस्ट ,२०१३

गट विकास अधिकारी

पंचायत समिती

विवरण पत्र - ब

बृहत आराखडा व गाव नकाशा तयार करताना परिस्थिती नुसार विचारात घ्यावयाची तंत्रज्ञाने

गावांत तयार होणारे घनकचरा व सांडपाणी यांचे आरोग्यप्रद व्यवस्थापन होणे गावाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. या व्यवस्थापनासाठी गावामध्ये समुचित अल्पमुल्य तंत्रज्ञाने वापरावी लागतील. गांव कृती आराखडा व गांव नकाशा तयार करताना परिस्थितीनुसार खालील तंत्रज्ञाने लक्षात घेऊन नियोजन करावे लागेल.

घनकचरा : घरात, व्यवसायात, उद्योगात निरुपयोगी म्हणून बाजुला काढुन टाकल्या जाणाऱ्या सेंद्रिय व असेंद्रिय वस्तूना घनकचरा म्हणून संबोधले जाते. या मध्ये हॉस्पीटल इत्यादीमधील दूषित व रासायनिक कचऱ्याचा वेगळा विचार करावा लागेल.

सांडपाणी : वापरलेल्या आणि आवश्यकता नसलेल्या स्वयंपाक घर, स्नानगृह, कपडे धुणे इत्यादी मधुन येणाऱ्या पाण्याला सांडपाणी असे म्हणतात. सांडपाण्यामध्ये शौचालयातुन येणारे पाणी अंतर्भूत असणार नाही. त्याचे व्यवस्थापन वेगळे करावे लागेल.

सांडपाणी व्यवस्थापन

सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी घरगुती पातळीवर व सार्वजनिक पातळीवर कृती कार्यक्रम आखावा लागेल. त्यासाठी प्रामुख्याने खालील तंत्रज्ञानांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागेल.

शक्य तितका घरपातळीवरील सांडपाणी व्यवस्थापनावर भर देणे योग्य ठरेल. प्रत्येक कुटुंबाने स्वतःच्या सांडपाण्याची व्यवस्था स्वतःच लावल्यास 'शुन्य सार्वजनिक सांडपाणी' ही संकल्पना आदर्श ठरेल. ते शक्य न झाल्यास कमीत कमी सार्वजनिक सांडपाणी ही संकल्पना गावाच्या हिताची होईल. सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापन ही संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थेची जबाबदारी राहील. या करीता आवश्यक आर्थिक तरतूद, मनुष्यबळ कार्यनियोजन व अंमलबजावणी यांचा विचार ग्रामपंचायतीने करावयाचा आहे.

घरपातळीवर वापरण्यासाठी तंत्रज्ञाने :-

घरपातळीवर सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी उपयुक्त तंत्रज्ञाने संबंधित घरांपर्यंत पोहोचविणे आवश्यक आहे. या करीता उपयुक्त तंत्रज्ञाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) **पाईप्ड रुट झोन पध्दतीसह परसबाग** :- घराभोवती मोकळी जागा उपलब्ध असल्यास या पध्दतीचा वापर करून अत्यंत आरोग्यप्रदरित्या सांडपाणी व्यवस्थापन होईल त्यामधूनच त्या कुटुंबाला भाजीपाला, फळभाज्या, फळ इत्यादी मिळु शकतील. या पध्दतीमध्ये सांडपाणी गाळकुंडीमार्फत भोके पाडलेल्या पाईप सरळ झाडांच्या मुळांपर्यंत जातो व कोठेही दलदल होत नाही.

ब) **साधी परसबाग** :- घराभोवती मोकळी जागा असल्यास या पध्दतीमध्ये सांडपाणी गाळकुंडी मार्फत पाटाद्वारे वाफ्यांमध्ये सोडले जाते. मात्र या पध्दतीमध्ये जास्त पाणी झाल्यास वाफ्यांमध्ये व झाडाजवळ दलदल होऊ शकेल. या पध्दतीमध्येदेखील भाजीपाला, फळभाज्या व फळांची प्राप्ती कुटुंबाला होऊ शकेल.

क) **पाझरखड्हा** : घराभोवती परसबागेसाठी मोकळी जागा नसल्यास व सांडपाण्याचे प्रमाण जास्त असल्यास पाझरखड्हाद्वारे पाणी जमिनीमध्ये मुरविणे योग्य ठरते. पाझरखड्डा जाळीदार वीटकामाने बांधला जातो व त्यामध्ये गाळकुंडीमार्फत सांडपाणी सोडले जाते. हे पाणी पाझरखड्हामधुन हळूहळू जमिनीमध्ये मुरते.

ड) **शोषखड्हा** :- घराभोवती परसबागेसाठी जागा उपलब्ध नसल्यास व घरातून येणारे सांडपाणी मर्यादित असल्यास शोषखड्हाद्वारे पाणी जमिनीत जिरविले जाऊ शकते यामुळे पाणी उघडयावर वाहणार नाही. यामध्ये जमिनीत योग्य मापाचा खड्हा करून त्यामध्ये दगडगोटयांची भर घालून त्या खड्हामध्ये पाणी सोडले जाते. खड्हा वरून झाकला जातो.

सार्वजनिक पातळीवर वापरासाठी तंत्रज्ञाने :- ज्या घरांच्या सांडपाण्याचे घराच्या परिसरात व्यवस्थापन होऊ शकणार नाही, ते सांडपाणी सार्वजनिक सांडपाण्याच्या स्वरूपात बाहेर येईल. या सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीची असेल. ग्रामपंचायत हद्दीत परिस्थितीनुसार गावकृती आराखडयामध्ये योग्य पर्याय अंतर्भुत करावे या करीता ग्रामपंचायतीला खालील पर्याय उपलब्ध असतील.

जागेवर सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापन :- गावामध्ये सार्वजनिक नळकोऱ्डाळी, सार्वजनिक हातपंप अथवा विहिरी असल्यास त्या ठिकाणी सांडपाणी तयार होते. या सांडपाण्यासाठी दोन पर्याय असू शकतील.

अ) वृक्षारोपण : परिसरात मोकळी जागा उपलब्ध असल्यास या पाण्याचा उपयोग करून वृक्षारोपण करावे.

ब) सार्वजनिक पाझरखड्हा : त्या परिसरात मोकळी जागा उपलब्ध नसल्यास त्या ठिकाणी सार्वजनिक पाझरखड्हा करता येऊ शकेल. हा खड्हा ९ इंच जाळीदार वीटकामाने गोल आकाराचा सुमारे पांच फुट व्यासाचा करून त्यावर चेंबर कवर टाकावी. या खड्ह्यामध्ये गाळकुंडीमार्फत सांडपाणी सोडावे.

अन्यत्र सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापन :- सार्वजनिक सांडपाण्याचे जागेवर व्यवस्थान करणे शक्य नसल्यास ते पाणी अन्यत्र वाहुन नेऊन त्याचे व्यवस्थापन करावे लागेल. सार्वजनिक सांडपाणी वेगवेगळ्या पद्धतींच्या गटरांमधून अन्यत्र वाहुन नेण्याची व्यवस्था ग्रामपंचायतीमार्फत केली जाते. मात्र हे पाणी गांवाबाहेर नेल्यावर ते सांडपाणी नदीनाले, तलाव इत्यादीमध्ये तसेच सोडले जाते अथवा त्याचे त्याच ठिकाणी डबके तयार होते. हे आरोग्याच्या दृष्टीने धोकादायक आहे. हे टाळण्यासाठी या पाण्यावर अंतिम प्रक्रिया होणे आवश्यक आहे.

सार्वजनिक पाझर खड्हा-गटारात येणारे सांडपाणी मर्यादीत घरातून (१५-२०)

येत असल्यास ते पाणी त्या गटाराच्या शेवटी सुमारे ५ फूट व्यासाचा व ३ फुट खोलीचा वीट बांधकामाचा गोल खड्हा सार्वजनिक पाझर खड्हा म्हणुन करता येवू शकेल.

सांडपाणी स्थिरीकरण तळे : अशा अंतिम प्रक्रियेसाठी सांडपाणी स्थिरीकरण तळयाचा वापर योग्य ठरतो. या पद्धतीमध्ये हे सांडपाणी एकापूढे एक अशा जोडलेल्या तीन तळयांच्या समुहामधून सोडले जाते. प्रथम पाणी निर्वातीय तळयामध्ये जाईल. तेथून ते संमिश्र प्रक्रिया तळयामध्ये जाईल व शेवटी परिपक्वता तळयामध्ये जाईल. परिपक्वता तळयातून बाहेर येणारे पाणी शुद्ध आणि खत मिश्रित असेल. हे पाणी ग्रामपंचायतीने बाग अथवा शेतीसाठी वापरावे हे पाणी जवळच्या शेतकऱ्यांना शेतीसाठी देऊन ग्रामपंचायतीस उत्पन्न मिळू शकेल.

गावाच्या भौगोलिक उतारानुसार पाणी एकापेक्षा जास्त ठिकाणी उताराने जात असल्यास एकापेक्षा जास्त ठिकाणी सांडपाणी स्थिरीकरण तळे योजना कराव्या लागतील.

उताराच्या दिशेने ओढया अगोदर जागा उपलब्ध न होवू शकल्यास ओढयातच एका खाली एक अशा पद्धतीने ३ अथवा जास्त बंधारे घालुन सांडपाणी अडविल्यास ते पाणी स्थिर, स्वच्छ व सुरक्षित होवू शकेल. शेवटच्या बंधाच्यातून ते पाणी शेतीच्या वापरासाठी देता येईल. हे बंधारे तात्पुरते, वनराई पद्धतीने अथवा प्रचलित पद्धतीचे असू शकतील.

घनकचरा व्यवस्थापन :गावात तयार होणाऱ्या घनकचर्याचे व्यवस्थापन होणे आरोग्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. गावांत तयार होणारा घनकचरा चार मुख्य प्रकारात विभागता येतो.

- अ) जैविक विघटनक्षम (सेंद्रिय-ओला)
- ब) जैविक विघटनास अपात्र (असेंद्रिय-सुका)
- क) निष्क्रीय (धुळ, माती, दगडगोटे, राख, इ.)
- ड) धोकादायक कचरा (रुग्णालयीन, रासायनिक इ.)

हे लक्षात घेऊन व्यवस्थापनाच्या सोयीच्या दृष्टीने कचर्याचे उद्भवाच्या जागीच वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. गांवातील कचरा प्रामुख्याने घरातच तयार होतो हे लक्षात घेऊन प्रत्येक घरामध्येच ओला व सुका असे वर्गीकरण झाल्यास व्यवस्थापन सोईचे होते. हे लक्षात घेऊन घरांमध्येच कचरा वर्गीकरण होऊन कचरा गोळा करण्याची यंत्रणा ग्रामपंचायतीने प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे.

याचबरोबर या कचर्याच्या अंतिम व्यवस्थापन प्रक्रियेचा विचार होणे गरजेचे आहे. ग्रामपंचातीकडील उपलब्ध मनुष्यबळ व आर्थिक क्षमता लक्षात घेऊन कचरा व्यवस्थापन प्रामुख्याने घर अथवा कुटुंबपातळीवर होणे आदर्श होईल. तसे झाल्यास 'शुन्य सार्वजनिक कचरा' अथवा कमीत कमी सार्वजनिक कचरा अशी स्थिती गावामध्ये निर्माण होणे हिताचे आहे. म्हणुन घनकचर्यावर अंतिम प्रक्रियेची योजना दोन पातळ्यांवर राबवावी लागेल.

१. घरपातळीवर, २. सार्वजनिक पातळीवर

गावाच्या कृती आराखडा तयार करताना या दृष्टीने नियोजन आवश्यक आहे.

१. घरपातळीवर घनकचरा व्यवस्थापन - घरपातळीवर कचरा व्यवस्थापनासाठी पुढील पर्याय वापरता येतील

अ. **घरातच घनकचरा वर्गीकरण :**हा महत्त्वाचा टप्पा आहे. यामध्ये असेंद्रिय कचरा पुनर्वापर किंवा पुनर्चक्रिकरणासाठी जाईल. सेंद्रिय कचर्यावर घरपातळीवर प्रक्रियेसाठी पुढील पर्याय उपलब्ध आहेत.

ब) **पाळीव प्राण्यासाठी खादय:** ओला कचरा ताजा असल्यास गुरांसाठी खाद्य म्हणुन वापरात येईल.

क) कंपोस्ट खत घरगुती खतखड्हा : गरजेप्रमाणे ३ ते ४ फुट लांबीरुंदीचा व ३ फुट खोलीचा खड्हा करून त्यामध्ये कचरा, शेण व माती याचे आलटून पालटून थर टाकुण खड्हा भरल्यास सुमारे ५-६ महिन्यामध्ये त्यात खत तयार होऊन ते शेतीसाठी वापरात येईल.

वीटकाम करून खतखड्हा करता येईल. हा खड्हा गोलाकार असल्यास टिकाऊ होतो. त्याचा व्यास सुमारे ३ ते ४ फुट व खोली ३ फुट असावी. वीटकामामुळे खड्हा ढासळत नाही व वारंवार वापरता येतो.

ड) नाडेप खत टाकी : या मध्ये कंपोस्टिंग अथवा खत निर्मिती प्रक्रिया जमिनीच्यावर टाकी बांधून केली जाते या पद्धतीमध्ये खत जास्त चांगल्या प्रतीचे मिळते ही टाकी सुमारे ३ फुट उंचीची सुमारे ४ फुट रुदीची व गरजेप्रमाणे लांबीची बांधली जाते.

ई) गांडुळ खत निर्मिती : ओल्या कचन्याचे उत्कृष्ट खतात रुपांतर करण्यासाठी गांडुळांचा उपयोग या पद्धतीत केला जातो. घरगुती वापराकरीता योग्य आकाराची चार कप्प्यांची टाकी योग्य ठरते.

फ) बायोगॅस प्लॅट : कुटुंबाकडे बायोगॅस प्लॅट असल्यास घरातील ओला कचरा बायोगॅस प्लॅट मध्ये टाकता येतो. यामुळे बायोगॅसही मिळेल व खतदेखील वाढेल.

२. सार्वजनिक पातळीवर घनकचरा व्यवस्थापन :- सार्वजनिक घनकचन्याच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी ग्रामपंचायतीने खालील टप्प्यांनुसार उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

- अ) झाडलोट व्यवस्था
- ब) कचरा एकत्रीकरण
- क) कचरा वाहतुक व्यवस्था
- ड) कचन्यावर अंतिम प्रक्रिया व्यवस्था

पहिल्या तीन टप्प्यांबाबत प्रत्येक ग्रामपंचायतीत मनुष्यबळ, साधने व वाहतुक व्यवस्था यांचा विचार, कचन्याचे प्रमाण, वस्तीचे क्षेत्रफळ, रस्ते इ. लक्षात घेऊन करावा. यामध्ये कचरा गोळा करणे व वहन इ. चे नियोजन आवश्यक आहे.

कचरा प्रक्रिया स्थळ :- कचन्यावर अंतिम प्रक्रियेसाठी सर्वप्रथम गावाबाहेर योग्य जागा निर्धारीत करून सदर जागेसाठी कुंपण व रस्ता यांची सोय करावी लागेल. निर्धारीत जागेवर अंतिम प्रक्रियेसाठी पुढील पर्याय असतील.

ओला व सुका कचरा कचरा यांच्या वर्गीकरणाची व्यवस्था झाल्यास चांगले होईल. सुका कचरा पुनर्वर्गीकरणासाठी द्यावा. ओला कचन्याचे व्यवस्थापन पुढील प्रमाणे करावे.

अ. कंपोस्ट खड्हा :- हे खड्हे ३ फुट खोल सुमारे ४ फुट रुंद व गरजेप्रमोण लांबीचे असावेत. खड्हयांची संख्या खत होण्यासाठी सुमारे ६ महिने लागतात हे लक्षात घेऊन ठरवावी. खड्हे कचरा व माती यांचे आलटून पालटून थर टाकुन भरावे सर्वात वरचा थर मातीचा द्यावा खत होण्यासाठी ओलसरपणा

आवश्यक आहे. त्यासाठी अधूनमधून पाणी शिंपडण्याची सोय करावी लागेल. कचच्यामध्ये काही प्रमाणात असेंद्रिय भाग असण्याची श्यक्यता असल्यामुळे तयार खत चाळून त्या खताची विक्री करावी. हे ग्रामपंचायतीस उत्पन्न असेल.

ब) बांधीक कंपोस्ट खड्डे :- साधारणपणे ५ ते ६ फूट व्यासाचे व ३ फूट खालीचे वीट बांधकामाचे गोल खड्डे कायमस्वरूपी बांधता येतील. त्यांची संख्या गरजेप्रमाणे राहील.

क) नाडेप खत टाकी :- ही टाकी जमिनीच्या वर बांधली जाते. सार्वजनिक कचच्यासाठी गरजेनुसार या टाकीची लांबी ठेवावी लागेल. तसेच टाकी भरल्यावर खत होण्यासाठी तीन महिन्यांचा कालावधी लागत असल्यामुळे गरजेप्रमाणे टाक्यांची संख्या ठेवावी टाकीची उंची ३ फुट, रुंदी सुमारे ४ फुट व लांबी गरजेप्रमाणे ठेवावी टाकी भरताना कचरा व माती यांचे थर आलटुन पालटुन टाकावे शेवटचा थर मातीचा असावा. खत होण्यासाठी ओलसरपणा आवश्यक असल्याने अधून मधून पाणी मारण्याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. खत तयार झाल्यावर खत चाळून त्याची विक्री करावी. हे ग्रामपंचायतीस उत्पन्न असेल.

ड) गांडुळ खत प्रक्रिया :- ग्रामपंचायत पातळीवर गांडुळ खत प्रक्रिया करताना तीन पद्धतींनी करता येऊ शकेल

१. ढीग पद्धतीने २. चार कप्पे टाकी पद्धतीने ३. एक टाकी पद्धतीने

ढीग पद्धतीमध्ये देखभालीची काटेकोर व्यवस्था लागेल. एक टाकीपद्धतीमध्ये टाकी १-२ दिवसांतच भरून टाकावी लागेल. त्या प्रमाणामध्ये टाक्यांची एकूण संख्या कचच्याच्या प्रमाणामध्ये ठेवावी लागेल. चार कप्प्यांच्या टाकीची पद्धत देखभालीच्या दृष्टीने सोयींची ठरेल. गांडुळ खत प्रक्रियेच्या जागेवर सावली असणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने छपराची व्यवस्था करावी लागेल. तसेच ओलेपणासाठी पाण्याची उपलब्धता पहावी लागेल.

ई) सुकाकचरा पुनर्वापर व पुनर्चक्रिकरण :- वेगळ्या केलेल्या सुक्या कचच्यातील कागद, कापड, चिंद्या, प्लास्टीक कॅरी बँग इ. च्या पुनर्वापर अथवा पुनर्चक्रीकरणातुन घरपातळीवर अथवा गट पातळीवर नविन वस्तु तयार करता येऊ शकतील. याची आर्थिक बाजु विचारात घेऊन योग्य तांत्रिक सल्ल्यानंतर अशा योजना ग्रामपंचायत राबवू शकेल.

घराघरातुन गोळा करण्यात आलेला व प्रक्रियास्थळावर वेगळा केलेला सुका कचरा त्याच्या काच, धातु, प्लॅस्टीक, कागद वगैरे प्रकारांनुसार वेगळा साठवुन भंगार व्यावसायिकांमार्फत विक्री करून पुनर्चक्रीकरणासाठी पाठविता येईल. या विक्रीतुन ग्रामपंचायतीस उत्पन्न मिळेल.

इ) शास्त्रीय पद्धतीने भूमी भराव :- ज्या अजैविक घनकचच्याचे पुनर्वापर अथवा पुनर्चक्रीकरणाद्वारे व्यवस्थापन शक्य नसेल अशा कचच्याचे व्यवस्थापन ग्रामपंचायतीने शास्त्रीय पद्धतीने भूमी भराव करून अमलात आणावे.

**विवरणपत्र क
नमुना बृहत आराखडा
(हाती घ्यावयाचे उपक्रम)**

.क्र.	घनकचरा व्यवस्थापन	सांडपाणी व्यवस्थापन
.	घरगुती (वैयक्तिक) स्तरावर	१) घरगुती (वैयक्तिक) स्तरावर
.	अ) पाळीव प्राण्यासाठी खाद्य, ओला कचरा ताजा असल्यास गुरांसाठी खाद्य म्हणून वापरणे. ब) खतखड्हा घरगुती = एकूण संख्या क) बांधीव खतखड्हा = एकूण संख्या ड) नाडेप खतटाकी (लहान) = एकूण संख्या इ) गांडुळ खत टाकी (लहान) = एकूण संख्या (चार कप्पे)	(अ) परसबाग पाईपड् रुट झोन व गाळकुंडीसह = एकूण संख्या. (ब) परसबाग साधी गाळकुंडीसह = एकूण संख्या (क) घरगुती पाझारखड्हा = एकूण संख्या (ड) घरगुती शोषखड्हा = एकूण संख्या
.	सार्वजनिक स्तरावर	सार्वजनिक स्तरावर
.	अ) कचरा एकत्रिकरण व्यवस्था दररोज १) प्रत्येक घरातून २) दुकाने ३) कार्यालये / संस्था ४) बाजार / मार्केट ब) रस्ते / सार्वजनिक स्थळे / सार्वजनिक परिसर येथील झाडलोट व्यवस्था दररोज. क) कचरा वाहतूक दररोज (वरील अ / ब साठी अनुदान अनुज्ञेय	अ) अन्यत्र सांडपाणी व्यवस्थापन. सांडपाणी गावाबाहेर नेऊन नदी / नाले / तलाव / इत्यादीमध्ये सोडण्यापूर्वी त्यांच्या आधी बांध घालून त्या आधारे अंतिम प्रक्रिया करून त्याचा पुर्नवापर करून सोडणे (एकूण संख्या) ब) जागेवर सांडपाणी व्यवस्थापन १) वृक्षारोपण (एकूण संख्या) २) सार्वजनिक पाझारखड्हा (एकूण संख्या)

	<p>नाही.)</p> <p>ड) कच-यावर अंतिम प्रक्रिया व्यवस्था</p> <p>१) निर्धारित कचरा प्रक्रिया स्थळ</p> <p>२)) खतखड्हा</p> <p>३) बांधीव खड्हा</p> <p>४) नाडेप खत टाकी (लहान)</p> <p>५) नाडेप खत टाकी (मोठी)</p> <p>६) गांडुळ खत टाकी (मोठी) (चार कप्पे)</p> <p>७) शास्त्रोक्त पद्धतीने भूमी भराव.</p>	<p>क) सांडपाणी स्थिरीकरण तळे (लोकसंख्यानुरूप) विकेंद्रीत (एकूण संख्या)</p>
--	--	--